

Tegenover al deze slapheid, waren de resolutie van 5 November 1653 tegen het inkomen in en het verblijf op ons grondgebied van de jezuiten; die van 4 Mei 1655 tegen het testeeren ten behoeve van geestelijken en andere door de roomsche kerk geordende personen, en roomsche gestichten, godshuizen en dergelijke; die van 11 December 1655 tegen het bijwonen van de mis in het huis van den spaanschen ambassadeur door hen, die „niet zijn van desselfs Familie of t'sijnen Huize eenige noodsaakelijke boodschappen hebben sulen” — van niet veel beteekenis. Evenmin was dit met de Waarschuwing der staten-generaal tegen het aanstellen van roomsche schepenen in de meyerie van 's-Hertogenbosch op 20 Juni 1654 en het plakkaat van 14 October 1655 tegen het testeeren ten behoeve van geestelijken enz. in de generaliteit het geval. De politieke practijk was zoowel in Holland als elders, vooral wat de verhouding der overheid tot de roomschen betreft, na de hoop, die de Grootte Vergadering van 1651 de kerkelijken had doen koesteren, over het algemeen voor hen eene bittere teleurstelling. En dit was evenzeer ten aanzien van haar optreden tegen de sociniaansche ketterijen, de profanatie van den sabbath en de andere „krijtende sonden” het geval.

HOOFDSTUK XIII.

De provinciale souvereiniteit onder de Witt en de gebondenheid der kerk.

Gedurende den tijd van het stadhoudersloos bewind werd de verhouding tusschen overheid en kerk, vooral in Holland en Utrecht, er niet beter op. In het bijzonder was dat het geval, toen de Witt als raadpensionaris feitelijk het hoofd der republiek werd. Hij, de man, voor wien de souvereiniteit der staten onbeperkt en de suprematie van Holland een vanzelfheid was; die in de uitsluiting van Oranje eene voorwaarde voor het behoud der republiek zag, moest met zekeren argwaan naar de kerk zien, waarin bij monde van menigen predikant Oranje nog steeds als haar voedsterheer werd geprezen en verheerlijkt. Bovendien bevonden zich zoowel in de staten als in de vroedschappen nog te veel remonstrantschgezinden, en ging ook de Witt in zooverre met hen die richting uit, dat zij te zamen uit dien hoofde belust waren om de gereformeerden hunne macht in kerkelijke zaken te doen gevoelen. En de kerk van hare zijde gevoelde een pijnlijk onderscheid tusschen de dagen, waarin Oranje het roer van staat in handen hield en de tegenwoordige periode van de provinciale souvereiniteit. Nog altijd leefde in haren boezem krachtig de herinnering voort aan de schitterende overwinningen, die de Allerhoogste onder de vorsten uit dat huis, aan de strijders voor de vrije verkondiging van het evangelie en de privileges van het land had geschonken. Telkens kwam weder levendig het besef

boven van wat een volk, sterk in geloofsmoed en geloofsvertrouwen, op het oorlogsveld vermag. Men vergeleek daarmede de staatkunde van het stadhouderloos bewind en vooral van de Witt, den tegenstander van Oranje, die tijdens den eersten engelschen oorlog al maar uit was op het verkrijgen van een draaglijken vrede en die onze dappere zeehelden liet strijden op minwaardige schepen, ten gevolge waarvan zij hunne ware kracht niet konden ontplooien. Daarover mokte men; vooral daarom ging weder het verlangen uit naar Oranje. En dit geschiedde nog in veel sterker mate, toen de vernedering, die Cromwell ons scheen te zullen aandoen, op het punt stond te komen. Menigen predikant begon het hoe langer zoo meer te ergeren, dat de leidende staatslieden er voor terugdeinsden kloeke schepen te bouwen; uitrustingen op flinke schaal te doen plaats hebben; een stadhouder en kapitein-generaal te benoemen — en dan verder in het vertrouwen op Hooger zegen openlijk den oorlog aan Engeland te verklaren. Het gebeurt wèl meer dat geestdrijf des geloofs de kracht des geloofs overschat!

Doch hoe dit zij, in kerkelijke kringen, inzonderheid onder de voetianen, zelfs op de kansels en in kerkelijke vergaderingen, werd ten slotte in afkeurenden zin over de politiek van de staten en van de Witt gesproken. Het ligt in den aard der zaak dat dit minder onder de coccejansen geschiedde, omdat Coccejus zijnen leerlingen vooral trachtte in te prenten, dat zij aan de overheid gehoorzaam moesten zijn, haar gezag erkennen en zich wachten voor het uitvaren tegen haar op den preekstoel. Natuurlijk was daarvan het gevolg, dat de regenten van Holland en Utrecht aan de coccejansen verder boven de voetianen de voorkeur gaven. Zij gedoogden dan ook de onderdrukking der eersten door de laatsten niet alleen niet, maar begunstigten de coccejansen in het geheim en in het openbaar. Tegen de voetianen verzetten zich vooral de staten van Holland, onder leiding van de Witt, krachtig, wanneer zij, als vrienden van Oranje, zich uitspraken tegen de regeering. Dat bleek al spoedig uit het volgende.

Den 26^{en} Juni 1653 namen de staten van Holland en West-Friesland met het oog op „de licentieuse en oproerige discoursen, die men bericht werdt tot blame en lasteringe van de wettige regeeringe alomme door 't gantsche landt te worden verbreyt”, het voorloopig besluit dat de commissarissen-politiek Pauw en Dedel, de eerste in de zuidhollandsche en de tweede in de noordhollandsche synode, de predikanten eene ernstige vermaning zouden toedienen. Hun zou worden bevolen hunne gemeenten zoowel van den preekstoel als in het particuliere leven eerbied voor en gehoorzaamheid aan de wettige overheden in te scherpen. Ook zou hun door de commissarissen-politiek worden voorgehouden de grootte van de zonde der lastering van de regeering. Op verzoek van enkele leden der staten werd de definitieve beslissing echter nog uitgesteld. Doch de Witt was er de man niet naar, om de afdoening van derge-

lijke zaken lang op zich te laten wachten. In de vergadering van 3 Juli 1653 bracht hij de adviezen van de verschillende gecommitteerden in en werd het voorloopig besluit van den 27^{en} Juni in een definitief veranderd. Er kwam ook nog iets bij, dat eerst niet was vermeld. Den predikanten werd namelijk bevolen aan de classes, waaronder zij ressorteerden, bovenvermelde vermaning over te brengen „ten eynde alle de bedienaers des Goddelicken Woordts op de voorsz. Classen compareerende haer nae de voorgeexpresseerde Haere Ed. Gr. Mog. goede intentie mede in gelycker wyse mogen reguleeren, mitsgaders hun ten fine als boven evertueeren als nae behooren”. Er blijkt uit hoe streng de staten op de uitvoering van het besluit stonden. Als rapporteur in deze zaak heeft de Witt ongetwijfeld zijn stempel op de resolutie gedrukt.

De synoden in 1653 ontvingen deze resolutie met welwillendheid, doch waren tevens zoo beleidvol te verklaren dat deze resolutie algemeen meer indruk zou maken, wanneer de staten de plakkaaten tegen de roomschen en andere krijtende zonden wat beter poogden uitgevoerd te krijgen. De ernstige vermaning aan hun adres werd dus tegelijk met eene zachte vermaning aan het adres der staten beantwoord. Zóó althans sprak de synode van den Briel, die den 7^{en} Juli was geopend.

Belangrijk nieuwe stof voor ontevredenheid werd echter in de kerk opgehoopt, toen uitlekte dat voor den vrede, die den 15^{en} April 1654 geteekend was, de dure prijs was betaald van de uitsluiting door Holland van den prins van Oranje van het kapitein-generaalschap en het stadhouderschap dier provincie. Daarvoor was de naam van Oranje de volksziel te heilig. In verschillende kerkelijke kringen deed zich de ontstemming over de daad van de staten van Holland krachtig gelden.

Doch deze waren er geen college naar om daarop het stilzwijgen te bewaren. Den 18^{en} Juni 1654 werd eene nieuwe resolutie genomen, waarbij de vorige niet alleen vernieuwd, maar ook verscherpt werd. Den predikanten werd namelijk bovendien voorgehouden dat het hun plicht was de gemeenten te dóen begrijpen dat hetgeen de hooge overheid, „als synode gesteldt van Godt Almachtich”, bepaalde, alleen strekken moest ten beste van het land en tot voordeel van het volk. Bovendien moesten zij al hunne handelingen, preeken en gebeden zóó inrichten, dat de resoluties, edicten en bevelen der staten door ieder goed opgenomen en ook nauwkeurig opgevolgd werden. Ook van dit besluit moesten de classes in kennis worden gesteld. De heer Pauw zou als commissaris-politiek van een en ander mededeeling doen in de zuidhollandsche, de heer van Dorp in de noordhollandsche synode.

Het ligt in den aard der zaak dat deze resolutie in menigen kerkelijken kring met kwalijk onderdrukten wrevel werd ontvangen. En dit geschiedde niet alleen omdat men ontstemd was over de door de Witt gevolgde politiek, maar ook omdat men tegen de resolutie

zelf overwegende bezwaren had. Vooral gold dit de noordhollandsche synode. Want velen lazen in de resolutie de verplichting voor de predikanten om de resoluties, edicten of decreten van de staten uitdrukkelijk voor hunne gemeenten te verdedigen. De synode vroeg dan ook van de staten eene nadere verklaring. Deze laatsten van hundertwege toch ook prijs stellende op eene goede verstandhouding met de kerk, gaven bij resolutie van 16 December 1654 die nadere verklaring, in den vorm van een verzacht besluit. Zij betuigden nooit de bedoeling te hebben gehad den predikanten de zooeven genoemde verplichting op te leggen, doch alleen te hebben gewild, dat door hen aan hunne gemeenten de plicht der gehoorzaamheid aan de overheid zou worden ingeprent. Toen de synode te Woerden van 6 Juli 1655 in hare vergadering de voorlezing dezer resolutie had aangehoord, betuigde zij een goed vertrouwen te hebben in magistraten en overheden, en eene hartgrondige genegenheid te bezitten om hen gehoorzaam te zijn. Gelijk zij steeds hadden gedaan, zouden zij dit ook voortaan aan hunne gemeenten op het hart drukken, „behoudens Godts Woord en een goede consciëntie, om den keyzer te geven, dat des keyzers is ende Gode, dat Godes is”. De synode besloot daarop, dat ieder de nadere verklaring der staten aan zijn principalen zou mededeelen, „opdat deselve met een voorbedacht, gesett en voorsichtich oordeel in de vrese des Heeren overwogen werde”.

Achter deze woorden verbergt zich eenige aarzeling om er zich zoo aanstonds bij neder te leggen.

Wij worden in die meening versterkt door een brief, dien de Witt, tijdens de zitting der volgende synode van 18 Juli 1656 te Dordrecht, aan den president Ds. E. Lotius, predikant te 's-Gravenhage, schreef. Daarin vraagt hij dezen ernstig er toe te willen medewerken dat de „salutaire” resolutie van de staten eenparig worde aangenomen, „tot voorcominge van alle onruste ende aversie der gemoederen tusschen de politycquen ende ecclesiastycquen, ten besten van Godes Heylige Kercke ende de vrome leden van dien”. Ds. Lotius voldeed aan dit verzoek, en de zaak liep, mede door zijn krachtigen steun, naar den wensch van de Witt af. De synode maakte ten minste geen aanmerkingen op de resolutie. Zelfs verklaarde zij bereid te blijven den kerken gehoorzaamheid aan de overheid in te prenten, hoewel met de beteekenisvolle bijvoeging: „onder God, sijn Woort en behoudinge van een goede consciëntie”. Maar dat het in de kerk van Holland toch ook toen nog niet alles „pais en vree” was, wordt wèl bewezen, door het feit dat de Witt den commissaris-politiek naar de synode te Alkmaar van datzelfde jaar bijzonder instrueerde, voor het geval er „murmuratie” ontstond.

De kerk mocht, gedweeer dan voorheen, zich nee leggen bij de bevelen harer hooge overheid, met hare politiek was zij het niet eens. Alleen de sterke arm van de Witt dwong haar tot zwijgen. Hij duldde geen verzet tegen zijne staatkunde.

Dit ondervond onder anderen de utrechtische gemeente, toen de magistraat aldaar in zijn strijd met enkele predikanten, die ook de Witt's politiek hadden veroordeeld, steun zocht bij de staten van Holland en hun leidsman de Witt ¹⁾.

Den kerkelijken mannen was terecht reeds lang de bestemming, die aldaar aan de zoogenaamde geestelijke goederen werd gegeven, een doorn in het oog. Want de inkomsten daarvan werden voor een groot gedeelte gebruikt ter bevoorrechtiging van aanzienlijke families onder de vage voorwaarde het land, in geval van oorlog, door het zwaard, en anders door hare kennis te zullen dienen. Zoowel Voetius als verschillende utrechtische predikanten keurden gedurig openlijk van den preekstoel dit misbruik af. Eindelijk begon dit de overheid in die mate te hinderen, dat deze houding der predikanten in de vergadering van gedeputeerden van 15 Januari 1645 ter sprake kwam. De slotsom dier bespreking leidde tot een verzoek aan den utrechtischen magistraat daartegen maatregelen te treffen. Deze laatste voldeed daaraan door dengenen uit zijn midden, die ook leden van den kerkeraad waren, op te dragen in eene afzonderlijk daartoe belegde kerkeraadsvergadering het bezwaar van gedeputeerden aan de predikanten mede te deelen, en hun te zeggen dat het den magistraat aangenaam zou zijn, indien zij tot tijd en wijle, dat de kerkeraad hem nadere inlichtingen had gegeven, op den preekstoel niet over deze kwestie spraken. Het antwoord van den kerkeraad luidde voorzichtig, dat hij het gehoorde „in recommandatie” nam; dat er over de hangende kwestie slechts met groote voorzichtigheid voor de gemeente zou worden gesproken en de kerkeraad den magistraat zoo spoedig mogelijk nader omtrent de zaak zou inlichten.

¹⁾ Deze gebeurtenissen vindt men beschreven in *a.* Pertinent en waerachtigh Verhael van 't geen sich binnen Utrecht op den 19 Juli 1660 Ouden stijl in 't uyt-setten der twee Predikanten heeft toe-gedragen 1660 (Kon. Bibl. Pamflet 8414); *b.* Burgerhout ofte Waerachtig en zedigh discours noopende het gepasseerde tot Uytrecht tusschen een oprecht Uytrechts Burger en IJverige Zeew, tot openinge van veeler oogen 1660 (Pamflet 8407); *c.* 't Zweert van de Utrechtische predikanten. 't Schoonhoven 1660 (Pamflet 8439); *d.* Brief geschreven uyt Amsterdam aen een vriend tot Utrecht. t'Amsterdam 1660 (Pamflet 8428); *e.* Clagh. Brief van de Heeren Staten 's Lants Utrecht, Aen de Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslant en desselfs Gecom. raden, wegens d'oproerige Predicanten binnen derselver Stede, en hoe sy bijstant van Krijghsvolck versoecken, item. Eenen Brief tot antwoorde van de Heeren Staten van Hollandt, aen de bovengemelde Staten 's Landts Utrecht, en wat asistentie daer bij gepresenteert werdt. Tot Delft 1660 (Pamflet 8410); *f.* Resolutie bij de Ed. Mog. Heeren Staten 's Landts van Vtrecht genomen ende gearresteert, waer na de Kercken-dienaren van der selver Provincie haer sullen hebben te reguleren. Tot Utrecht 1660. (Pamflet 8421). Zie verder : Dr. A. C. Duker : Gysbertus Voetius 2e dl. 1e st. bldz. 294—334 en de dáár vermelde literatuur.

Dit laatste ging echter niet gemakkelijk. De predikanten waren het namelijk over het toekennen en bezit van de inkomsten dier geestelijke goederen niet met elkander eens en hiervan maakte de magistraat een handig gebruik. Toen namelijk vier der predikanten, namelijk de Maets, Heicopius, Spruyt en de Bruyn bij den magistraat een stuk inleverden, dat op hun verzoek door Voetius was opgesteld, kregen zij het terug, omdat hij ook het stuk van de andere utrechtscbe predikanten, die het met eerstgenoemde vier niet eens waren, wilde hebben. Zóó bleef de zaak slepende. Eerst dertien jaren later, namelijk in 1658, werd zij weder opgevat, naar aanleiding van eene nieuwe actie van den kerkeraad ten opzichte van de beschikking over de inkomsten der geestelijke goederen. De magistraat had daarop namelijk geantwoord, dat hij nog altijd wachtte op het advies der predikanten, die zich nu haastten dit in te dienen. Twee verschillende adviezen werden hem toegezonden, het ééne onderteekend door de zes predikanten van de Velde, Lodenstein, van den Bogaert, Gentman, Teellink en Theodorus, benevens door de beide hoogleeraren Voetius en Essenius, waarin zij zich in hoofdzaak refereeren aan het in 1645 door Voetius opgesteld en door den magistraat teruggegeven geschrift; het andere onderteekend door de predikanten Teckman, Flaman, van Hengel en Heymenbergh. Laatstgenoemden hadden den kerkeraad niet, eerstgenoemden wél in hun advies gekend. Toen de indiening van geen dezer beide adviezen iets bij den magistraat uitwerkte, waren de predikanten zoo verstandig een compromis te sluiten en te zamen met hun tien en de twee genoemde professoren een „project van reformatie” bij den utrechtscben magistraat in te dienen, waarin zij verzochten dat de subsidies uit de geestelijke goederen ten dienste van kerken en scholen zouden worden bestemd. Maar ook dit stuk bleef onbeantwoord.

Dientengevolge kwam er echter hoe langer hoe meer verzet onder de predikanten. Dit werd tevens gevoed door het besluit der vroedschap om twee personen uit haar midden zitting te doen nemen in den kerkeraad. Deze laatste was, evenals de classis van Utrecht, daartegen opgekomen. Het waren vooral de twee predikanten Johannes Teellink en Abraham van de Velde, die in dit opzicht allermint een blad voor hun mond namen. Men bracht een taal op den predikstoel, die begrijpelijkerwijze den toorn van den magistraat gaande maakte. Toen de vroedschap op het verzoek van den kerkeraad om vermeerdering van het aantal predikanten antwoordde, dat zij eerst wilde weten, hoe groot het getal lidmaten der gemeente was, luidde het van den kansel „dat al hadde den Duyvel selver in de vergaderinge gepresideert, hij geen slimmer voorslach hadde connen doen”. De bezitters van geestelijke goederen en prebenden werden openlijk van den predikstoel uitgekreten als dieven, schuldig aan kerkroof en vergeleken bij Achan, die van het verbannene stal. In den kerkeraad werd er op aangedrongen den

commissarissen van den magistraat voor de kerkeradsvergaderingen het avondmaal te onthouden. Ja, zelfs de staten van andere provincies en de staten-generaal moesten het soms ontgelden. Het vredestractaat door hen ¹⁾ gesloten, werd vervloekt „met exclamatie dat God den Heere den vrede van den Hemel hadde beschreyt met het natte jaer regens ; dat sedert deselve de Landen plage op plage hadden ontfangen, ende waer over als zijnde een sonde van staet, Godt met ons in tegenheydt wandelde”. En men deinsde er niet voor terug openlijk de uitschrijving van een dank- en bededag een leugenbrief te schelden „met bijvoeginge dat het niet aen de Overicheydt, maer aen de Kerckelycken stondt, soodanige uytschrijvinge te doen of te formeren”. Het is waarlijk niet te verwonderen dat de overheid te Utrecht hiertegen hare maatregelen nam.

En deze bleken niet gering van beteekenis te zijn.

Den 25^{en} Juni 1660 zonden de staten van Utrecht aan die van Holland en West-Friesland een brief, waarbij zij deze laatsten voor korten tijd om twee compagnieën paardenvolk en twee compagnieën voetvolk verzochten. Utrecht zelf toch was van veel krijgsvolk, ten dienste van de algemeene landsverdediging, ontbloot en het was noodig dat men over voldoende gewapende macht beschikte tegenover hen, die, onder het voorwendsel van kerk en godsdienst te beschermen, de menschen opzetten tegen de overheid. Niet alleen voldeden de staten van Holland terstond aan het verzoek der utrechtsche staten door vier compagnieën te zenden, maar zij zegden hun, zoo noodig, nog meerdere compagnieën toe. Er schijnen werkelijk tegen het midden van Juli tien compagnieën in het Sticht geweest te zijn, wèl een bewijs dat men besloten had den tegenstand voor goed te breken.

Zulks begon den 19^{en} Juli 1660 met het besluit van den utrechtschen magistraat, dat van de Velde en Teellink dien dag vóór 6 uur 's avonds de stad moesten verlaten, en dat van de staten van dienzelfden dag, dat zij zich binnen vier en twintig uur uit de provincie moesten verwijderen. Vroeg in den middag kwam de stadsdeurwaarder hun aan hun huis deze acte overgeven : „De Vroetschap der stad Vtrecht heeft om redenen haer daertoe moveerende, geresolveert dat de Persoon van D. Abraham van de Velde (of D. Joh. Teellingius) op huyden voor ses uren na noen, uyt dese Stadt, en vryheyt van dien sal hebben te vertrecken, sonder daer weer in te komen op poene van bannissement, en dat dit aenstonds door een Stadts Deurwaerder sal worden geïnsinueert. Relaterende na behooren, Actum den 19 July 1660. Onderstont A. van Nieu-poort.” Iets later gaf de deurwaarder van de staten aan hunne woningen deze acte der staten af : „De Staten van den Lande van Vtrecht, hebben om redenen haer daer toe moverende geresol-

¹⁾ Hier wordt voornamelijk de vredespolitiek van de Witt in bondgenootschap met Frankrijk bedoeld, als tegenwicht tegen Engeland.

veert, en verstaen, dat D. Abraham van de Velde en D. Johannes Teellingius Predikanten alhier binnen Vtrecht, binnen den tijdt van vier en twintig uyren na insinuatie deses uyt dese Provincie sullen hebben te vertrekken, sonder daer in buyten ons voor-gaande consent wederom in te komen beyde op poene van bannissement. Lastende en auctoriserende bij desen haer Ed. Mog. Deurwaerder Peter van Dael hun lieden desen te insinueren, en te relateeren na behooren ; mitsgaders alle Officierien daer en soo sulcx behoort hun-lieden hier na te reguleren, gedaen tot Vtrecht den 19 Juli 1660. Was gearapheert Joan van Reede ; ter ordinantie van de voornoemde Heeren de Staten, geteekent Anthonie van Hilten."

Nauwelijks was dit bericht door hen ontvangen of zij lokten, door middel van enkele hunner collega's, eene kerkeradsvergadering uit, die 's middags om vier uur werd gehouden, om aldaar te vernemen wat hun te doen stond. „De advysen liepen daer op, dat men het tegenwoordich onweer moste insien ende de dwingende Macht gehoorsamen." De beide predikanten van de Velde en Teellink legden zij daarbij neder. Zij drongen echter op het ontvangen van eene attestatie aan, en dat liefst staande deze vergadering, omdat zij vreesden dat wanneer zulks niet terstond geschiedde, de politieke commissarissen straks nog wel eens aanmerking op den inhoud er van konden maken. De kerkeraad voldeed aan hun verlangen en gaf hun een attestatie, waaraan genoemde commissarissen, als zij tegenwoordig geweest waren, zeker hunne goedkeuring niet zouden hebben geschonken. Want zij luidde aldus : „D. Abraham van de Velde (ofte D. Johannes Teellingius) Dienaer des H. Evangeliums binnen Utrecht, onsen weerden Mede-broeder, heeft sich geduyrende den gantschen tyt synes dienstes onder ons in syn leven en wandel exemplaer stichtelyck gedragen, gezondt in de leere der waerheydt die na de Godsaligheyd is, en in alle deelen van synen dienst seer getrouw en yverigh, met groote betooninge van geestelycke kracht, in onderwysinge, vermaninge, bestraffinge, waerschouwinge, en vertroostinge na gelegenheyd ; en is noyt van eenigh Collegie, soo veel ons bekend is, aen syn E. Persoon, of bij den Kerckenraet, ofte andere Kerckelycke Vergaderingen eenige beschuldige of aenklacht over syn E. gedaen. Actum in onse Consistoriale Vergaderinge, praesentibus Diaconis den 19 July 1660, binnen Utrecht." Onderstondt, Vyt den naem en last van de voorgemelte Vergaderinge Arnold Teckmannus, Presb. scribe. Het schijnt dat de magistraat eerst neiging gehad heeft te bewerken dat de attestaties zouden worden ingetrokken. Hij is hiertoe echter niet overgegaan, doch wël namen de staten den 24^{en} Juli 1660 — dus na het uitzetten der twee predikanten — nog eene resolutie, die eene waarschuwing bevatte voor de predikanten, wien een dergelyk vonnis niet had getroffen. Daarin toch werd hun op het hart gedrukt zich niet alleen aan de uitspraken van de synode van Dordrecht wat de leer, maar ook wat de kerkorde betreft, vooral aan de artikelen 28,

37, 55 en 67, te houden. Zij moesten zich wachten voor critiek, hetzij op den preekstoel hetzij op de catechisatie, van daden van de overheid, ook wat den staat van de kapittels en hunne goederen betreft. Wie daarmede toch doorging, zou met den rechter in aanraking komen. En iedere nieuwe predikant in de provindie Utrecht zou de bepalingen dier resolutie moeten onderteekenen, en indien hij dit weigerde, niet tot het predikambt in de provincie worden toegelaten.

Daarmede was deze strijd tusschen overheid en kerk geëindigd. Ook hier moest de kerk voor de overmacht bukken van staten en magistraat.

Toch was de Witt te veel staatsman, om waar hij van de predikanten gehoorzaamheid aan de overheid en eerbiediging van hare staatkunde met strengheid eischte, niet tevens groote beteekenis te hechten aan eene betrekkelijk welwillende verstandhouding tusschen staat en kerk. De zedelijke steun der predikanten was der regeering, vanwege hun invloed op de massa, immers veel waard. En zoo zien wij dan ook de Witt, waar hij eenerzijds de kerk tot onderworpenheid noopt, anderzijds zich inspannen om de gunst der kerk te winnen. Bij benoemingen hield hij niet zelden met haar rekening. Op zekeren tijd b.v. kwam Adriaan Paets, een bekend lid der Rotterdamsche vroedschap, ernstig in aanmerking voor het presidentschap in het Hof van Holland. De Witt schreef toen, omdat Paets als remonstrant, ja zelfs als vrijdenker bekend stond, aan Ds. Clement te Rotterdam, dat Paets' bekwaamheid bekend was en dat hij als zoodanig zeer aanbevelenswaardig was, „maer aengesien den gen. Heer Paets bij eenigen daervoor aengesien ende gehouden wordt als off hij in materie van religie gevatt soude hebben sentimenten met de orthodoxe leere der gereformeerden ende de publique kercken in dese landen t'eenemaal incompatibel, 't welck in alle manieren in de persoon van den president in den gen. Hove van seer quaedt effect soude connen wesen, soo soude ick ten beste van 't landt ende ten dienste van Godes Kercke daeromtrent seer gaerne wat naeder ende seeckerder wesen geinformeert". Wij kennen het antwoord van Ds. Clement niet, maar het is opmerkelijk, dat Paets niet is benoemd.

Aanvragen om vermeerdering van geldelijken steun slaat de Witt zelden af. De wensch der kerk tot een strenger optreden tegen roomschen en sectarissen vindt bij hem gemeenlijk een gunstig onthaal. Op het verzoek van de synode te Brielle 1653 om in den eed der militairen de woorden „de waere Christelicke Religie" te veranderen in „de waere Christelicke Gereformeerde Religie" wordt door de staten op zijne instigatie goedgunstig beschikt. Met vlijt — zoo schrijft hij zelf — wendt hij „particuliere middelen ende debvoiren" aan, om de predikanten eene goede opinie van de nieuwe regeering te doen krijgen. Typisch is onder anderen zijne poging geweest, om bij hen een beteren indruk van Cromwell te vestigen, met wien

hij, naar de meening van vele predikanten, zulk een oneervollen vrede had gesloten. De Witt oordeelde dat wanneer zij slechts begrepen hoe goed Cromwell het meende „met de ware christelijke gereformeerde religie en met het presbyterium of een vaste kerkorde”, zij zich ongetwijfeld met hem en ook met den vrede zouden verzoenen ¹⁾. Welnu, hij meende het middel daartoe te hebben gevonden. Naar hij vernomen had, hield Cromwell zich bezig met het opstellen van eene vaste kerkorde, die vooral ten doel had sectarissen en geestdrijvers te weren. Enkele predikanten stonden den protector hierbij ter zijde. En wat doet de Witt nu? Hij tracht Cromwell te bewegen bij dat werk „oock eenige vermaerde predikanten uit dese landen derwaerts te beschrijven en de t'assumeren”. Dit zal voor Cromwell geen bezwaar opleveren, en ongetwijfeld zeer te zijnen gunste werken. Zelfs verwacht hij „dat terstondt alhier van alle de predickstoelen, ende sulx bij de gansche gemeeynte, voor hochgemelten heere Protector, als een groot voorstander van de religie, in de publycke gebeden hertelyck soude werden gebeden”. Men ziet hoe diplomatiek de Witt te werk ging om de kerk gunstig voor Cromwell, dat wil eigenlijk zeggen, voor zijne eigene staatkunde te stemmen.

Uit de correspondentie van de Witt met onzen ambassadeur te Londen, W. Nieupoort, blijkt, dat de gedachte van onzen raadpensionaris bij Cromwell in goede aarde viel. Zelfs werd reeds de toezegging gedaan, dat de predikanten, die uit Holland kwamen, in „het huis van den Staet”, waar onze ambassadeur te Londen zijn verblijf hield, hun intrek zouden kunnen nemen en zitting zouden verkrijgen in de samenkomst „over het examen ende approbatie van de Predikanten”. De Witt was dan ook over de ontvangst van zijn voorstel zeer voldaan. Hij verwachtte, dat de kennismaking van eenigen der meest geleerde en godvreezende predikanten met Cromwell's standpunt in zake de gereformeerde kerken de harten van de beide volkeren zoo innig aan elkaar zou verbinden, „dat deselve voortaan inseparabel souden wesen”. Zeer voorzichtig richtte hij nu de zaak zóó in, dat hij onder de hand aan Cromwell de namen van drie of vier predikanten uit Holland, Zeeland en Utrecht zou opgeven en Cromwell dezen dan zou uitnoodigen. Alles zou betrekkelijk stil gaan; alleen de burgemeesters hunner steden zouden officieel kennis dragen van hun overtocht, terwijl vooruit zou gezorgd worden dat zij hun geenerlei moeilijkheid in den weg legden. Later wijzigde hij zijne denkbeelden met betrekking tot dit laatste in zooverre, dat hij meende er ook de staten der genoemde provinciën niet buiten te kunnen laten. Maar hoe bevreesd hij was dat Cromwell in zijn brief aan bedoelde predikanten, wellicht niet den goeden toon treffen en daardoor alles bederven zou, blijkt wél hieruit,

¹⁾ Brieven van Johan de Witt 1e dl. bewerkt door R. Fruin, uitgegeven door G. W. Kernkamp, Amsterdam 1906 bldz. 223—225.

dat hij een model, in zijn schrijven aan onzen ambassadeur, insloot. Daarin werden voorgedragen de predikanten : Prof. Voetius van Utrecht ; Prof. Hoornbeek van Leiden ; Wittewrongel van Amsterdam ; Tillenius van Nijmegen en Pots van Vlissingen ¹⁾.

Men ziet uit deze opgave hoeveel er de Witt aan was gelegen, de hoofden en invloedrijkste mannen in de gereformeerde kerken voor zijn staatkunde te winnen.

Eenzelfde streven toonde de Witt bij den strijd in de kerk over de verhouding tusschen wijsbegeerte en godgeleerdheid.

Zoals bekend is, begon in 1656 de wijsbegeerte van Cartesius een belangrijken invloed uit te oefenen op de godgeleerdheid. Aan de leidsche academie nam vooral de hoogleeraar Abraham Heydanus het ijverig voor haar op, terwijl zijn ambtgenoot Johannes Hoornbeek haar vinnig bestreed. Op de synode nu te Dordrecht in 1656 kwam een gravamen van de classis 's-Gravenhage in, dat ten eerste over het twistziek geschrijf over dit onderwerp en daarna over dat onderwerp zelf handelde ²⁾. Wat het eerste aangaat, wenschte de classis van de synode, dat zij middelen beraamde om dat geschrijf tegen te gaan „ten einde dat de craght ende eigenschap der Heilige Schriftuere niet verder en werde gekrenckt, de leeraers en professoren van een ende deselve ofte verscheiden academien ende hooge scolen in verdeeling getrocken, de jongestudenten in sulcke meeningen opgevoedet, en Gods kercke 't avont of morgen met deselve niet versuert, de vromen meerder bedroeft, ende haere wederpartien de mont tot vreughde ende oock tot lasteren geopent werde". En wat de zaak zelf betreft, wilde de classis wèl geen inbreuk gemaakt zien op de vrijheid van het wijsgeerig onderzoek, maar er tegen gewaakt hebben dat de cartesiaansche beginselen op de theologie werden toegepast. Zij wenschte de *recta ratio* niet tot *interpretatione sacrae paginae*.

De staten van Holland hadden met het oog op de moeilijkheden, die zij meenden dat uit de behandeling van dit gravamen door de synode konden voortvloeien, den 14^{en} Juli 1656 (4 dagen voordat de synode samenkwam) besloten het advies over genoemd gravamen in te winnen bij curatoren van de hoogeschool en bij burgemeesters van Leiden, opdat zij zouden weten welke opdracht aan hun commissaris-politiek moest worden gegeven. Het advies, dat destaten ontvingen, was echter zoo onbevredigend, dat zij nog eens speciaal advies van de theologische faculteit te Leiden verzochten over de vraag hoe kon worden voorkomen, dat, met behoud van de vrijheid der wijsbegeerte, die ook de staten wilden, de theologie of de Heilige

¹⁾ Zijn oorspronkelijk plan om ze alleen uit Holland, Zeeland en Utrecht te nemen, schijnt in zooverre te zijn gewijzigd, dat er nu ook een geldersch predikant werd voorgedragen. Zie : Brieven Johan de Witt 3e dl. bldz. 116, 117 (vgl. bldz. 93, 95) ed. 1724.

²⁾ Acta d. part. synoden v. Z. H. (ed. Knuttel) 1910 bldz. 517, 518.

Schrift werden geschaad. De faculteit geeft echter een verdeeld advies. Doch nu treedt de Witt weder met zijn bekenden tact op. Hij bewerkt den verdediger van Cartesius, namelijk Heydanus, om wat water in zijn wijn te doen, en het gevolg is dat men een eenparig advies van de faculteit verkrijgt¹⁾. De synode verklaart zich zeer ingenomen met de goede zorgen van de staten in zake het tegengaan van „diversie van gemoederen”. En nog grooter zal de vreugde der kerk geweest zijn, toen 30 September 1656 de resolutie tegen de vermenging van theologie en wijsbegeerte verscheen²⁾, waarin o.m. deze woorden voorkomen: „dat by aldien eenige questien mogten voorvallen, teegens dewelke de H. Schriftuure als teegenstrijdig soude kunnen ingevoerd worden, dat alsdan de Philosophen zig niet en sullen onderwinden de H. Schriftuure uit te leggen na haare principien, maar boven al voor den oppersten reegel houden, dat het geene den Menschen van God de Heere door de H. Schrifte is geopenbaart, als het aldersekerste voor vast en indubitabel gehouden moeten worden: en of wel het natuurlijk ligt of de Menschelyke reeden, hoe klaar of evident deselve ook souden moogen weesen, mogte schynen iets anders te dicteeren, dat men niet te min meerder geloof aan de Goddelijke autoriteit alleen, als aan het Menschelyke oordeel heeft te attribueeren.”

De Witt wist wèl wat hij deed, wanneer hij op zoodanige wijze de kerk tegemoetkwam. Haar steun was ten slotte een onmisbare factor voor het slagen zijner politiek.

Aan den anderen kant echter bewijst juist eene resolutie als deze hoe ver volgens de Witt de macht der overheid ging. Zij bezat het recht op de godgeleerde wetenschap haar stempel te drukken door haar te vrijwaren voor den invloed van bepaalde beginselen. Spoedig zou blijken dat hij ook dezelfde beschouwing huldigde ten aanzien van de macht der overheid over de kerk. De eerste heeft in zijn gedachtengang het opperbestuur over de laatste. Naar het belang van gene moet deze zich schikken. De kerk moet de overheid te hulp komen bij de vervulling van haar taak. Ongetwijfeld dient, met het oog daarop, de overheid de kerk zooveel mogelijk in haar werk te steunen en hare wenschen te eerbiedigen, maar daartegenover staat dan ook haar recht om desnoods de kerk te dwingen werkzaam te zijn in haar belang.

Van dit recht nu heeft de Witt een overmoedig gebruik gemaakt.

Eén der zuilen van zijn staatsgebouw was de volstreckte provinciale souvereiniteit. Geen prins van Oranje. geen staten-generaal hadden eenige aanspraak op gezag in het gewest Holland. Met al

¹⁾ Resoluties v. Holland 28 July 1656.

²⁾ Zie over deze geheele zaak: Brieven v. Johan de Witt, 1e dl. 1650—1657 (1658) bewerkt door R. Fruin, uitgegeven door G. W. Kernkamp (in de werken v. h. Historisch Genootschap, gev. te Utrecht, 3e Serie N° 18) Amsterdam 1906 bldz. 351—362.

de kracht, die in hem was, heeft de Witt dit beginsel gehandhaafd. De Hollander had geen anderen souverain of hooge overheid dan de Ed. Groot Mog. Heeren, de Staten van Holland en West-Friesland. Wij zagen reeds dat die staten op de Groote Vergadering van 1651 zich nog eens dat recht der provinciale souvereiniteit, ten aanzien der kerk, uitdrukkelijk verzekerden. Van dat recht was reeds herhaalde malen gebruik gemaakt, wanneer den predikanten gelast werd in het openbaar en in het particuliere leven strikte gehoorzaamheid aan die overheid te toonen. Maar den druk er van deden de Witt en de staten de kerk eerst recht gevoelen door de befaamde resoluties in de zaak van het Publiek Gebed. Indien ooit, dan is toen de kerk gedwongen den politieken wagen der Ed. Groot Mog. Heeren te trekken.

Het was namelijk van algemeene bekendheid — en wij hebben er reeds op gewezen, — dat vooral in kerkelijke kringen het huis van Oranje zeer geliefd was. Vooral de voetianen waren daarvoor bekend. Het ligt dan ook in den aard der zaak, dat, al bestond er thans eene stadhouderlooze regeering, zij getrouw aan het bestaande gebedsformulier, voor den prins in de openbare godsdienstoefening bleven bidden. Hetzelfde was het geval met de voorbede voor de staten-generaal vóór die voor de staten hunner provincie. Dit formulier, algemeen in de kerk in gebruik, luidde: „Inzonderheid bidden wij U voor de overheden, die het U beliefd heeft over ons te stellen, voor de Hoog Mogende Heeren Staten-Generaal van deze Vereenigde Nederlanden, ende voor den Raed van State, voor N., onzen getrouwen Gouverneur, voor Mijne Heeren de Staten van dezen lande” enz. Voor de kerk was er, na de vroegere ervaringen, allermint reden om deze volgorde te veranderen. Men hield zich dan ook aan de bestaande gewoonte, te eer omdat het hart der meeste predikanten van de geprivilegieerde kerk met deze volgorde volkomen instemde.

De Witt zag hierin echter eene ondermijning van één der hoofdbeginselen zijner staatkunde. Want er was geen „getrouwe Gouverneur” of stadhouder meer, en deze moest er ook niet meer komen. Het was dus eene abnormaliteit om voor hem te bidden. En evenzeer was het met zijne staatkundige beginselen in strijd om in het gebed aan de staten-generaal een voorrang te geven boven de staten-provinciaal.

Reeds in Maart 1652 was op zijn aandrang de zaak in de vergadering der staten van Holland ter sprake gebracht. Hij had toen, namens eene commissie, voorgesteld de woorden „voor N., onzen getrouwen Gouverneur” uit het gebedsformulier weg te laten en verder te lezen: „voor de Staten der vereenigde provintien in 't generael en voornamentlyck voor de Staten van Holland en Westfriesland, de souveraine regieringe deser provintie”. Wegens grooten tegenstand, vooral van de stedelijke vroedschappen, was het echter niet tot de vaststelling dezer wijziging gekomen.

Toch liet men de zaak niet rusten. Een neef van de Witt, ook Johan de Witt geheeten, stelde in 1655 een betoog op ¹⁾ ten bewijze dat in elke provincie de staten van het gewest soeverein waren; dat zij, ook waar zij sommige deelen dier soevereiniteit aan de staten-generaal hadden overgedragen, van geen enkel deel daarvan afstand hadden gedaan, en dat de prins van Oranje slechts in zijn prinsdom soeverein, maar in de vereenigde Nederlanden louter privaats persoon was. Om deze redenen moeten in het openbaar gebed de staten-provinciaal gaan vóór de staten-generaal en moet de prins van Oranje geheel achterwege blijven. Er werd voor gezorgd, dat dit stuk, nadat de raadpensionaris er zijne goedkeuring aan had verleend, in en buiten de provincie bij verschillende autoriteiten ter inzage werd gegeven om op deze wijze stemming te maken voor de verandering van het publiek gebed. Toen men meende, dat dit met goed resultaat was geschied, werd eindelijk de zaak, bij resolutie van 17 November 1657, in de vergadering van de staten van Holland opnieuw aan de orde gesteld.

De staten besloten, op aansporing van de Witt, de bestaande formulieren en gebeden te doen nazien. De commissie, hiervoor benoemd, moest de onderwerpen van het gebed en hunne orde regelen, en daarna de staten adviseeren hoe de predikanten het best tot het bidden van dat nieuwe gebed konden worden verplicht. Doch ook nu bleef de zaak weder rusten. Naar de reden kunnen wij slechts gissen. Waarschijnlijk was men bevreesd de vriendschap van den weder op den troon herstelden engelschen koning Karel II te zullen verminderen, wanneer men zijn neef den prins van Oranje op dergelyke wijze bejegende. Toen deze echter toch niet voortduurde en Engeland ons opnieuw met den oorlog bedreigde, meende de Witt dat er geen reden meer bestond om met de doorzetting van zijn plan te dralen. Te minder was dit het geval, omdat hij zeer goed wist welk een sterk verlangen er juist in moeilijke tijden, in dagen van oorlog, bij het volk naar de hulp en steun van Oranje bestond. Alles wat daaraan bevorderlijk kon zijn, moest dus worden gemedend. En daartoe behoorden de gedurig herhaalde voorbeden voor Oranje in de kerk.

Zoo bracht dan eindelijk de in 1657 benoemde commissie in December 1662 haar verslag uit. Daaruit bleek dat men ook zelfs nu Oranje, voor zoover de zaak het eenigszins toeliet, wilde ontzien.

¹⁾ Public Gebedt ofte consideratien tegens het nominatim bidden in de publieke kerken voor particuliere personen, en specialijken voor den tegenwoordigen Heere Prince van Orangien. Door D. H. Tot Amsterdam, Cyprianus van der Gracht 1663 in 8°. In 1707 werd het opnieuw uitgegeven in twee deelen „door een liefhebber der Vaderlandse Vrijheid”, onder den titel . . „Public Gebedt ofte Consideratien over het Nominatim bidden in de publieke Kerken voor de Hooge en mindere Overheden, en specialijk voor den laest Overleden Heer Stadthouder door D. H.”

Het gebed voor hem wordt eenvoudig weggelaten zonder dat in den considerans ook slechts een enkel woord over hem wordt gesproken. Daarentegen wordt krachtig de noodzakelijkheid bepleit, het volk in de provincie duidelijk te maken dat de staten van Holland en niet de staten-generaal zijn ware soeverein zijn. Hiertoe kan vooral een nieuw formulier dienen. Men wilde alzoo de den schijn redden, alsof dit laatste hoofdzaak en het weglaten van Oranje bijzaak was.

Ook nu nog duurde het ongeveer drie maanden voordat de zaak haar beslag kreeg. Den 13^{en} Maart 1663 werd de resolutie „op de formulieren noopende 't bidden voor de Hooge en Subalterne Overigheyt” genomen en den 21^{en} Maart uitgevoerd.

Het formulier luidt in zijn geheel als volgt :

Wij bidden U voor diegeene, die 't U belijft heeft over ons te stellen, te weten, de Staten van Holland en de West-Vrieslandt, sijnde onze wettige hooge Overigheyt ; wij bidden U oock voor de Staten van de andere vereenighde Provincien, hare Bontgenooten ; voor derselver gesamentlycke Gedeputeerden ter vergaderinge van de Heeren Staaten Generael, ende in den Raedt van State, *voor de Gecommitteerde Raden, voor de Hoven van Justitie, ende de Kamer van Reekeninge*¹⁾, mitsgaders voor de Aghtbare Regeerders en Magistraet deser *Plaetse* ; verleent hen alle U genade en gaven, een ygelyck in sijn beroep en staet daer inne hij van U gestelt is, opdat sy het Volck dat gij hen toevertrouwt hebt, wyselyck regeeren, kloeckelyck beschermen, Uwen dienst ghetrouwelyck hanthaven, ende de Justitie aen hare Onderdanen recht bedienen ; wilt voorzitten met Uwen Heyligen Geest in hare 't samenkomste, op datse in alle saecken niet anders dan het gene goet en behoorlyck is, besluyten, ende daer naer 't selve oock geluckelyck uytvoeren moghen, ten eynde dese Landen van hare Vijanden bewaert, de Quaetdoenders gestraft, ende de Vromen voorgestaen zijnde, Uwen naem daer door geëert, ende het Rycke des Konings der Koningen Jesu Christi gevordert mach werden, ende dat wij onder de regeringe van de voorschreve onse Hooge Overigheyt een gerust en stil leven leyden mogen in alle Godtsaligheyt ende eerbaerheyt ; vorders bidden wij U voor alle Koningen, Princen, ende Potentaten enz.²⁾.

De commissie, die het formulier had geconcipeerd, had aan het einde van haar verslag voorgesteld, overleg te plegen met de aan-

¹⁾ Het cursief-gedrukte moest alleen in Den Haag worden gebeden.

²⁾ Zie over de geheele zaak van het publiek gebed : Brieven van Johan de Witt, 2 deelen bewerkt door R. Fruin, uitgegeven door N. Japikse 1909 bldz. 454—462 ; L. v. Aitzema : Saaken v. staat en oorlogh in en omtrent de Vereenigde Nederlanden dl. 4 bldz. 996—1004 ; Dr. W. T. C. Knuttel : Acta der particuliere synoden v. Zuid-Holland 1621—1700, 4e dl. 1657—1672, 's-Gravenhage 1912, Inleiding bldz. VII—XXXIII.

staande synoden van Zuid- en Noord-Holland, door middel van de commissarissen-politiek. Kennelijk speelde hierbij de vrees voor de oppositie der kerk de voorstellers parten. Maar de meerderheid wilde hiervan, onder leiding van de Witt, niets weten. Men had alleen met enkele predikanten geraadpleegd, en wèl met „de voor-naamste en de bescheydenste.” Vooral dit laatste zegt genoeg.

Hoezeer de staten ernst met de uitvoering dezer resolutie maakten, blijkt uit een nader besluit van 27 April, waarbij „aan de officieren en magistraten in de steden, en de hoofdofficieren en andere officieren in particuliere heerlijkheden” werd opgedragen exemplaren van dit formuliergebed aan de predikanten in hun district te doen toekomen met bevel zich daaraan strikt te houden.

Opmerkelijk is het — en wèl een sterk bewijs voor de afhankelijkheid der kerk in die dagen — dat van wege de kerk eerst weinig verzet tegen deze verandering in het publiek gebed kwam. Enkele predikanten uitgezonderd, volgde men algemeen het gebod der staten op en op de synoden zorgden de commissarissen-politiek dat deze zaak niet aan de orde kwam. Maar wèl kwam er verzet van de staten van Friesland, die, zelf hooggevoelend, het zich op den voorgrond dringen der staten van Holland ten koste van de staten-generaal niet konden verdragen. Zij dienden daarom den 11^{en} Juni 1663 bij de staten-generaal een protest tegen het gebedsformulier van Holland in. De Witt stelde daartegen eene refutatie op, die vervolgens door de Gecommitteerde Raden en de ordinaris-gedeputeerden van Holland ter staten-generaal geresumeerd en 27 Juni gearresteerd werd. Voordat zij in het openbaar verscheen, werd zij op verzoek van de Witt, door zijn vriend Ds. J. Lydius te Dordrecht nog eens nagezien. Deze heeft „noch eenige stoffe tot versterkinge van dien gelieven te suppediteren met eenige andere remarques”. De staten van Friesland bleven echter het antwoord niet schuldig; op 18 Juli zonden zij een uitvoerig stuk ter generaliteit in.

Ook in enkele andere provincies, zooals Gelderland en Zeeland, was men met de houding in dezen door Holland aangenomen, niet tevreden. Ook zij zagen in de wijziging van het publiek gebed eene verzwakking van de positie der staten-generaal ten bate van Holland. De Witt vond daarin aanleiding om zijn antwoord aan Friesland op het stuk van 18 Juli alzo in te richten, dat het tevens ook voor Gelderland en Zeeland bestemd was. De staten van Holland handhaafden ten volle hun recht om te doen gelijk zij gedaan hadden. Zij betuigen dat elke gedachte aan miskennis der staten-generaal hun vreemd is, ja erkennen dat deze staan boven de staten van elke provincie. Maar tevens staat het huns inziens vast, dat op het gebied van elke provincie op zichzelf, niet de staten-generaal, maar de staten-provinciaal soeverein zijn. De zaak van het publiek gebed in de provincie Holland raakt dus de staten aldaar alleen. Stonden zij dus tegenover de staten-generaal vrij om in dezen te handelen zooals zij wilden, zij deden dit evenzeer tegenover de

kerk, die nimmer op een wettige algemeene synode een formulier had vastgesteld. En zij hadden zich bovendien slechts bepaald tot een verandering, die het politiek gedeelte van het gebed betrof en dit in overeenstemming gebracht met de werkelijkheid. Want degenen die 't God beliefd had over de bevolking der provincie Holland te stellen — en voor wie gebeden moest worden — waren immers de staten dier provincie! Het geheele stuk is in een krassen, beslist toon gesteld, die bewees dat Holland in dezen niet voornemens was zijn eenmaal ingenomen standpunt prijs te geven. En het deed dit zelfs niet, nadat ook Overijssel en Groningen den 29^{en} October en 22^{en} December 1663 hun afkeurende stem hadden doen hooren. In dezen bleek de generaliteit onmachtig. Holland wijzigde het gebedsformulier niet.

Een bewijs hoe zelfbewust Holland zich in deze geheele zaak gedroeg, levert niet het minst zijne houding tegenover den frieschen correspondent op de zuid- en noordhollandsche synoden. Toen deze correspondent op de zuidhollandsche synode te 's Gravenhage in Juli 1663 zich van de opdracht, hem door de friesche synode gegeven om stemming te maken tegen het nieuwe publiek gebed, poogde te kwijten, kwam terstond de commissaris-politiek tusschen beide en vrijdelde hij iedere poging in die richting. Ja, de staten van Holland gingen verder. Toen zij door hun commissaris-politiek in kennis waren gesteld van hetgeen de friesche correspondent had gedaan, deelden zij aan de staten van Friesland mede, dat zij geene herhaling van het gebeurde zouden dulden. Als dan ook op dit punt door hen vóór den 6^{en} Augustus, den dag waarop te Haarlem de noordhollandsche synode gehouden zou worden, geene geruststelling werd gegeven, zou aan den frieschen correspondent vóór zijne toelating pertinent worden gevraagd of hij op deze synode zou doen wat hij gedaan had op de zuidhollandsche synode, en, indien hij het tegendeel niet wilde beloven, zou hem de toegang daartoe worden geweigerd. En dit is geschied, nadat noch de staten de bedoelde geruststelling hadden gegeven noch de friesche correspondent zich bereid had verklaard de bewuste belofte te doen.

In Holland echter schijnt langzamerhand onder de predikanten hier en daar ook nog al ontstemming over het nieuwe publiek gebed te zijn opgekomen. Wij kunnen dit hieruit opmaken dat den 14^{en} Maart 1664 opdracht door de staten aan de commissarissen-politiek werd gegeven te verhinderen dat iemand op de zuid- of noordhollandsche synode daarop critiek uitoefende. En toen bleek dat verschillende predikanten niet genegen waren aan het bevel der staten in zake het gebed te voldoen, verscheen den 7^{en} October 1666 de fatale resolutie tot het inhouden van het traktement van elken predikant, die zich niet geheel hield aan het nieuwe formulier. Later kwam er nog de bedreiging met afzetting bij, zonder elders in de provincie meer beroepbaar te zijn. Zoozeer offerden de staten de kerk aan hunne belangen op.

Het verwondert ons niet, dat gelijk in zijn tijd Wtenboogaerdt op godsdienstige gronden de gedragslijn van van Oldenbarneveld had verdedigd, zulks met het publieke gebed van de Witt ook door enkele zijner tijdgenooten geschiedde. Men betoogde dat de overheid immers recht had omtrent al zulke kerkelijke zaken bepaalde bevelen te geven, waaromtrent door God niets was bevolen, mits zij niet stredden met de geboden Gods. Zij overschreed dus in het minst hare bevoegdheid niet, wanneer zij beval dat voor den één wèl en voor den ander nièt, en voor eerstgenoemden in een bepaalden vorm of naar een bepaald formulier moest gebeden worden. En allerminst was dit het geval, waar het de voorbede voor de overheid gold. Is toch de predikant geheel vrij in zijn bidden, voor zoover het geestelijke dingen betreft, in zijn gebed voor de overheid is hij dit niet, omdat het niet aan hem staat uit te maken wie wettige overheid is. Dat is eene buiten hem omgaande politieke kwestie, waarbij hij zich heeft te onderwerpen aan den loop der omstandigheden. Deze hebben de staten van Holland en West-Friesland gemaakt tot „den ontwijffelbaren Souverain ende (naast God) de eenige hooge Overigheyt deser Provincie”. Voor hen moet dus in de eerste plaats worden gebeden ; zij hebben het recht dit te bevelen, en verder de orde te bepalen, waarin na hen de subalterne overheden in de voorbede zullen worden opgenomen. Gelijk zij als hoogste overheid mogen gebiedten dat er op dank- en biddagen voor een bepaalde zaak gedankt en gebeden wordt, zóó staat het hun vrij een gebed voor zich, als overheid, en daarna een gebed voor de door haar tot subaltern verklaarde overheid te eischen. Op deze wijze werd de resolutie der staten uit religieus standpunt aanneemelijk gemaakt.

Het ligt echter in den aard der zaak dat de kerk ook thans dezen overheidswang in hare interne aangelegenheden wraakte. Het gemor, vooral onder de voetianen, was groot. De dwang tot bidden voor bepaalde personen en dat nog in eene zekere volgorde, streed zoowel tegen het karakter van het gebed als tegen dat van de openbare godsdienstoefening. Op de noordhollandsche synode van dat jaar te Haarlem kwam dan ook de vrees tot uiting, dat de resolutie op het publiek gebed een begin zou zijn van het maken van inbreuk door de overheid op de besluiten der dordtsche synode. De staten, wèl wetende dat men de kerk altijd eenigermate moest ontzien, haastten zich, bij resolutie van 18 September 1663, te verklaren dat zoo iets noch „directelyk” noch „indirectelyk” in hun voornemen lag. Maar intusschen zetten zij, onder leiding van de Witt, consequent hun politiek door, al hoopte deze daarmede de brandstof op, die straks tot eene voor hem zoo noodlottige uitbarsting zou leiden. De kerk moest zijne staatkunde dienen. Daarom verbood hij ook den predikanten buitenlandsche correspondentie te voeren over staatszaken en kerkelijke zaken ; daarom verbood hij hun eveneens op den kansel eenige aanmerking op de regeering te maken. Zij die

dit bevel overtraden, zouden „sonder eenige verschooning de oeffeninge van het predickampt peremptoirlyck gheinterdiceert ende syluyden noyt wederom tot 't selve geadmitteert worden". Zelfs onder de meer gematigde predikanten moest dit alles hier en daar weerzin wekken. Vooral echter klom onder de zeer rechtzinnige dienaars des Woords de wrevel tegen zijn bewind met den dag. Te meer was dit het geval, waar hij vooral coccejaansch-gezinde personen tot de hoogste staatsambten deed verkiezen en de voetiaansch-gezinden voorbijging. Daarom verlangde men in tal van kerkelijke kringen te vuriger naar de regeering van den prins, naar mate deze zich bij zijn trouw kerkbezoek en zijne gehechtheid aan Cornelis Trigland meer vriend der voetianen betoonde. Gelijk het voorgeslacht hoopvol op Maurits tegen van Oldenbarneveld had gestaard, zoo deed het 't nageslacht op Willem III tegen de Witt. En ook thans behaalde de kerk overwinningen die echter in de wezenlijke verhouding tusschen overheid en kerk weinig veranderingen brachten.

HOOFDSTUK XIV.

De invloed van Willem III op de magistraten ten gunste van de vrijheid der kerk.

Met de verheffing van Willem III in „alle zoodanige digniteiten en waerdigheden als bij de Prinsen zijne voorouderen bekleed waren geweest", scheen de kerk weder den knellenden band te kunnen verbreken, waarmede, onder leiding van de Witt, de staten van Holland haar opnieuw hadden gebonden. Willem hield het immers met de voetianen, die, gelijk vroeger de gomaristen, vrijheid voor de kerk eischten, ten aanzien harer inwendige aangelegenheden. Van hem was derhalve te verwachten, dat hij menig struikelblok zou helpen opruimen, dat in de laatste jaren de overheid op het kerkelijk pad gelegd had.

Het begin beloofde reeds veel. Willem aan de regeering gekomen, verving verschillende regenten, die meer vrijzinnige geestverwanten van de Witt waren, door voetiaanschgezinde Oranjeklanten. Zoo ontsloeg hij den 13^{en} April 1674 te Utrecht de leden der staten, de vroedschappen en de raadsheeren van het provinciale Hof van hunnen eed, in één woord : hij verstelde de wet. De nieuwe stedelijke en gewestelijke magistraatspersonen werden grootendeels uit gewezen of nog dienstdoende leden van het christelijk-gereformeerde consistoriegekozen. Predikanten, die, om hun verzet tegen de maatregelen van het vorig bewind, verbannen waren, kregen van Willem vrijheid terug te keeren en hun ambt weder waar te nemen. Bij kerkelijke beroepen besliste hij telkens vóór de voetianen en tegen de coccejanen.³ Een sprekend bewijs deed zich daarvan in Middelburg voor.